

Paulina Nicko-Stępień

Papieski Wydział Teologiczny

Wrocław

Źródła dla komentarza tekstowego Nowego Testamentu w tłumaczeniu Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Dz 2, 14–36

Celem artykułu jest wskazanie źródeł dla komentarza tekstowego Nowego Testamentu w tłumaczeniu Jakuba Wujka z 1593 r. Zagadnienie zostanie przedstawione na przykładzie Dz 2, 14–36. Jezuita w pracy translatorskiej posłużył się angielskim Nowym Testamentem z Rheims z 1582 r. i łacińskim komentarzem Roberta Bellarmina pt. *Disputationes Christianae Fidei*. Kwestia źródeł dla Nowego Testamentu w tłumaczeniu Wujka była do tej pory niemal zupełnie niezbadana albo rozpoznana błędnie. Tymczasem zestawienie komentarza Wujkowego z komentarzami z dzieła Bellarmina i Nowym Testamentem z Rheims doprowadziło do zaskakujących rezultatów: Jakub Wujek, jeden z najwybitniejszych tłumaczy biblijnych XVI w., najprawdopodobniej znał język angielski, a jego komentarz tekstowy do Nowego Testamentu z 1593 r. stanowi kompilację tekstów dwóch wyżej wymienionych dzieł. To oznacza, że jako komentator Wujek był w ogromnym stopniu odtwórczy i zależny od źródeł, i nie korzystał bezpośrednio z dzieł Ojców Kościoła, ale cytował ich fragmenty z gotowych już kompendiów.

The purpose of the study is to indicate the sources for a textual commentary to the New Testament in Jakub Wujek's translation of 1593. The problem is presented on the example of the Acts 2:14–36. The Jesuit in his translatory work used the English Rheims New Testament of 1582, and Robert Bellarmine's Latin commentary entitled *Disputationes Christianae Fidei*. The question of sources for the New Testament in Jakub Wujek's translation has been almost completely unexplored or explored incorrectly. A comparative analysis of Wujek's commentary with that of Bellarmine's and of the

Rheims New Testament has led to surprising conclusions: that Jakub Wujek, one of the most outstanding Bible translators in the sixteenth century, probably knew English, and his textual commentary to the New Testament of 1593 is a compilation of the two abovementioned texts. This means that as a Bible commentator Wujek was imitative and dependent on secondary sources, as he did not use texts by Church Fathers, but relied on quotations from their writings he found in other compendia.

Słowa kluczowe: Jakub Wujek, reformacja, renesans, Biblia, Robert Bellarmin, Rheims, prymat Piotrowy

Key words: Jakub Wujek, Reformation, Renaissance, Bible, Robert Bellarmine, Rheims, Peter's primacy

Pierwsze wydanie Nowego Testamentu w tłumaczeniu Jakuba Wujka pochodzi z roku 1593¹ i w największym stopniu odzwierciedla warsztat tłumacza. Tylko ta edycja zawiera bowiem teksty biblijne w takiej postaci, w jakiej je pozostawił Wujek wraz z komentarzami tekstowymi. Druga edycja Nowego Testamentu, z roku 1594², ma nieznacznie tylko zmieniony tekst biblijny (Wujek poprawił pierwszą wersję na podstawie Wulgaty Syksto-Klementyńskiej), jednak nie zawiera już komentarzy tekstowych, co sam tłumacz uzasadnił następująco:

Po wydaniu Nowego Testamentu przez mię przeszłego roku z łacińskiego i z greckiego języka na polski przełożonego z przydanim annotacyj, Czytelniku Miły, umyśliłem był zaraz wydać tenże tekst Nowego Testamentu bez żadnych annotacyj, na mniejsze *modum*, jako zowią, dla tych, którzy by abo więszego Testamentu kupić nie przemogli, abo sam goły tekst bez annotacyj radzi mieli³.

¹ *Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTVSA. Z nowu z Łacińskiego y z Greckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony: y Argumentami abo Summariuszami każdych Książ / y Rozdziałow / y Annotacyami po brzegach objaśniony. Przydane są Nauki y Prestrogi mało nie za każdym Rozdziałem: Porównanie Ewangelistów SS. Dźwie i drogi rozmaite Piotra y Pawła S. y Regestr rzeczy głównieyszch na końcu. Przez D. IAKVBA WVYKA, Theologa Societatis IESV. Z dozwoleniem Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego uszytko niech podłęże, Kraków: A. Piotrkowczyk, 1593, 4°, BO, sygn. XVI.Qu.3065.*

² *Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTUSA. Z nowu z Łacińskiego y z Greckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony. Przez D. IAKVBA WVYKA Theologa Societatis IESV. Z dozwoleniem Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego uszytko niech podłęże, Kraków: A. Piotrkowczyk, 1594, 8°, BO, sygn. XVI.O.665.*

³ J. Wujek, *Przedmowa do czytelnika*, w: *Nowy Testament w przekładzie ks. dr Jakuba Wujka T.J. z roku 1593*, red. W. Smereka, Kraków 1966, s. LXXIII.

Trzecia edycja, z roku 1599⁴, zawierająca zarówno Stary, jak i Nowy Testament, została wydana dwa lata po śmierci Wujka i przez wielu badaczy nazywana jest „Biblią niby Wujkową”⁵, teksty tego wydania zostały bowiem w znacznym stopniu zmienione przez komisję cenzorów i dostosowane do Wulgaty, przez co piękno Wujkowego tłumaczenia niestety straciło na wartości. Wybór pierwszej edycji jest ważny z jeszcze jednego powodu – w przedmowie do tego wydania Wujek jasno i wyraźnie podał źródła, z jakich korzystał podczas tłumaczenia. Swoją komentarz marginalny oparł na Wulgacie Lowańskiej⁶, natomiast przy pisaniu komentarza tekstowego sięgał do angielskiego wydania Nowego Testamentu z Rheims z roku 1582⁷ oraz komentarza Roberta Bellarmina pt. *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei*⁸. Artykuł stanowi więc próbę odpowiedzi na następujące pytania: czy Wujek sam znał angielski, czy może miał kogoś do pomocy przy tłumaczeniu NTR 1582? W jaki sposób korzystał ze źródeł przy pisaniu komentarza tekstowego? Czy i tym razem

⁴ *BIBLIA TO IEST KSIĘGI STAREGO Y NOWEGO TESTAMNETV WEDŁVG ŁACINSKIEGO przekładu starego, w kościele powszechnym przyjętego, na Polski ięzyk z nowu z pilnością przelożone, Z DOKŁADANIEM TEXTV ZYDOWSKIEGO y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudniejszych mieysc do obrony Wiary świętey powszechney przeciw kacerztwóm tych czasów należących: PRZEŻ D. IAKVBA WUYKA Z WĄGROWCA, THEOLOGA SOCIETATIS IESV. Z DOZWOLENIEM STOLICE APOSTOLSKIEY, a nakładem Iego M. Księdza Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, etc. wydane, Kraków: Druk. Łazarzowa, nakł. S. Karnkowski, 1599, 2°, BUWr, sygn. 437771, BO, sygn. XVI.F.4289.*

⁵ Takiego określenia używa np. J. Gołąb; zob. idem, *O tłumaczeniu Nowego Testamentu przez Jakóba Wujka*, Warszawa 1906, s. 21.

⁶ *Biblia sacra: Quid in hac editione a Theologis Louaniensibus praesitum sit, paolo post indicatur*, Antverpiae, K. Plantinus, 1574, 8°, Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu, sygn. I 24.O. Wpływ Wulgaty Lowańskiej na warsztat Wujka pokazałam w artykule: *Wulgata Lowańska a Nowy Testament w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Mt 16, 13–20*, *OiRwP*, 59, 2015, s. 47–66.

⁷ *The NEVV TESTAMENT OF IESVS CHRIST, TRANSLATED FAITHFVLLY INTO ENGLISH out of the authentical Latin, according the best corrected copies of the same, diligently conferred vwith the Greeke and other editions in divers languages: Vvith ARGVMENTS of bookes and chapters, ANNOTATIONS, and other necessarie helpes, for the better vnderstanding o the text, and specially for the discoverie of the CORRVPCTIONS of divers late translations, and for cleering the CONTROVERSIES in religion, of these daies: IN THE ENGLISH COLLEGE OF RHEMES*, Rhemes: I. Fogny, 1582, Princeton Theological Seminary Library, sygn. 3.25.13.40-2/6.

⁸ *Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesv, De Controversiis Christianae Fidei, Adversus huius temporis Haereticos: Tribus Tomis comprehensae. Primi Tomi. Tertia Controversia Generalis, De Summo Pontifice*, Ingolstadii: Sartorius, 1587.

był równie mocno zależny od tekstów źródłowych, jak w przypadku not marginalnych, które w ponad 90 procentach zaczerpnął z Wulgaty Lowańskiej? Zagadnienie zasługuje na uwagę, zwłaszcza że jest ono zupełnie nieznanne w polskich studiach nad staropolskimi przekładami biblijnymi. Do tej pory nikt z badaczy Biblii Wujka nie podjął studiów nad źródłami komentarza tekstowego. Niektórzy wprowadzili świadomość tematu, ale nie zainteresowali się nim bądź też ograniczyli się jedynie do stwierdzenia, że „Wujek korzystał z dzieł Ojców Kościoła”⁹, nie sprawdzivszy jednak, czy rzeczywiście tak było.

Komentarz tekstowy w NTW 1593 i źródła do niego

Charakter komentarza tekstowego opisał sam Wujek w *Przedmowie do czytelnika*:

Drugie annotacje dłuższe, którem nazwał *Nauki i przestrogi*, są mało nie po każdym rozdziale położone, które oprócz wykładów niektórych miejsc trudniejszych, osobliwie te miejsca pokazują i krótko wykładają, które albo herezycy psują i fałszują naciągając ich za wymysły swemi, albo które wiarę naszą katolicką przeciwko ich błędom znacznie potwierdzają. A te annotacje częścią z samego Pisma św., częścią też z wykładu starych onych Ojców i Doktorów kościelnych, których imiona mało nie wszędy są położone, częścią też i z nowych, a na imię z Bellarmina i z annotacyj Nowego Testamentu angielskiego od katolików w Remsie, we Francyjej roku Pańskiego 1582 wydanego, są zebrane, aby się pokazało, iż wszystko Pismo św., wszędy jest za katolikami przeciwko tym, którzy się rzekomo samego pisma trzymają¹⁰.

Nauki i przestrogi był to zatem dłuższy komentarz, umieszczany przez jezuitę z Wągrowca niemalże po każdym rozdziale danej księgi Nowego Testamentu, poruszający ważne i trudne kwestie zawarte w konkretnym fragmencie biblijnym. Miał on charakter teologiczny i jednocześnie apologetyczny. W tym komentarzu tłumacz bronił wiary katolickiej, wykazując błędy w doktrynie innowierców. Teksty *Nauk i przestrogi* przeznaczono dla czytelnika bardziej wykształconego, obeznanego z literaturą patrystyczną i znającego aktualne problemy katolicyzmu polskiego. Dzieła Ojców Kościoła nie były jednak cytowane bezpośrednio, Wujek poszczególne fragmenty zaczerpnął bowiem z dwóch gotowych komentarzy: NTR 1582 i RB.

⁹ Tak czyni choćby D. Bieńkowska; eadem, *Jak Jakub Wujek Pismo Święte na język polski przekładał (O warsztacie tłumacza i technice przez niego stosowanej)*, „Bobolanum”, 9, 1998, s. 28.

¹⁰ J. Wujek, *Przedmowa do czytelnika*, s. LXX.

Trzytomowe dzieło Roberta Bellarmina zatytułowane *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos* powstawało w latach 1581–1593 w Rzymie, a zostało wydane w Ingolstadt. Był to jeden z najobszerniejszych i najbardziej znanych w dobie reformacji komentarzy broniących wiary katolickiej. Katechizm ten poruszał kwestie natury dogmatycznej, wówczas najbardziej atakowane, odnosił się do tematu papieństwa i prymatu Piotrowego (t. 1). Początki kolejnego dzieła wykorzystywanego przez Jakuba Wujka podczas pracy translatorskiej – Nowego Testamentu z Rheims – związane są z Uniwersytetem w Douai, który stanowił centrum angielskiego katolicyzmu. W obliczu zagrożenia reformacją protestancką pojawiła się nagląca potrzeba m.in. nowego tłumaczenia Biblii, które uwzględniałoby ducha epoki. Zadania tego podjął się Gregory Martin. Przełożył Nowy Testament z łaciny na język angielski, a adnotacje i komentarze dodał Richard Bristow¹¹. Tłumaczenie ukazało się drukiem w 1582 r. w Rheims, we Francji. Znaczącą rolę w pracy translatorskiej Wujka odegrały ponadto polskie niekatolickie przekłady biblijne. Pierwszym z nich była kalwińska *Biblia brzeska*¹², zwana też *Biblią pińczowską* lub *Radziwiłłowską*. Wydano ją w Brześciu nad Bugiem w 1563 r., nakładem Mikołaja Radziwiłła Czarnego¹³. Za podstawę jej przekładu posłużyły języki oryginalne – hebrajski i greka oraz łacina. Jednak kilka lat później Szymon Budny skrytykował *Biblię brzeską*, ponieważ według niego nie opierała się na tekstach hebrajskim i greckim, lecz za mocno czerpała z łacińskich i francuskich przekładów. W 1572 r. w Nieświeżu sam opublikował więc nowe tłumaczenie Biblii, nazwane *Biblią nieświeską*. Ponieważ jednak w typografii bez zgody Budnego wprowadzono zmiany w tekście, tłumacz w 1574 r. ogłosił poprawioną wersję Nowego Testamentu¹⁴.

¹¹ Zob. D. Frick, *Anglo-Polonica. The Rheims New Testament of 1582 and the Making of the Polish Catholic Bible*, „The Polish Review”, 36, 1991, s. 52–53.

¹² *Biblia święta / Thoiest / Księgi Starego y Nowego Zakonu / własnie z Zydowskiego / Greckiego / y Łacińskiego / nowo na Polski język z pilnością y wiernie wyłożone*, Brześć Litewski: [S. Murmelius lub C. Bazylik?], nakł. M. Radziwiłł, 1563, 2°, BO, sygn. XVI.F.4013 [brak s. 84 z NT].

¹³ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, [rozprawa doktorska], Wrocław 2002, s. 231.

¹⁴ *Nowy Testament znowu przełożony / a na wielu mieyscach za pewnemi dowodami od przysad przez Simona Budnego oczyszciony / i krotkimi przypiskami po kratoch objaśniony. Przydane też są na końcu tegoż dostateczniejsze przypiski/ które każdey iak miarz odmiany przyczyny ukazuią*, Łosk: [Daniel z Łęczycy], nakł. J. Kiszka, 1574, 8°, BO, sygn. XVI.O.191.

Tłumaczenie to zostało mocno skrytykowane przez arianina Marcina Czechowica, m.in. za zbytnią dosłowność przekładu. Czechowic w opozycji do Budnego wydrukował zatem w 1577 r. w warsztacie Aleksego Rodeckiego własne tłumaczenie Nowego Testamentu¹⁵. Za jego podstawę przyjął trzy wydania greckie NT: Roberta Estienne'a z 1549, Joannesa Crispinusa z 1553, Simona de Colinesa z 1534 r. W komentarzach odwoływał się do Ojców Kościoła i pomocniczo korzystał również z Wulgaty¹⁶.

Studium komentarzy do Dz 2, 14–36

Aby zaprezentować metodę pracy Wujka nad komentarzem tekstowym do Dz 2, 14–36, należy najpierw przedstawić treść samego tekstu biblijnego¹⁷, a następnie zestawzić tekst Wujkowego komentarza do tego fragmentu z komentarzami NTR 1582 i RB oraz fragmentami polskich przekładów innowierczych. Taka metoda umożliwi udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy tłumacz rzeczywiście cytował dzieła Ojców Kościoła i w jakim stopniu był samodzielny w swojej pracy? Dz 2, 14–36 to jeden z tekstów Piotrowych Nowego Testamentu¹⁸, który w barwny sposób pokazuje, że Wujek wcale nie korzystał z dzieł Ojców Kościoła, ale swój komentarz tekstowy zbudował na podstawie NTR 1582 i RB. Kwestia prymatu Piotrowego, bardzo atakowanego i podważanego przez innowierców w okresie reformacji, pomoże również dostarczyć wielu argumentów odnoszących się do różnych źródeł. W celu precyzyjnego ukazania metody pracy Wujka wszystkie teksty komentarza ciągłego zostaną zestawione w dwóch tabelach.

¹⁵ *NOWY TESTAMENT. To iest Wszystkie pisma nowego Przymierza / z Greckiego ięzyka na rzecz Polską wiernie y szczerze przelożone. Przydane iest rozne czytanie na brzegach / ktore się w inszych księgach nayduie: y Reiestr na końcu*, [Kraków]: A. Rodecki, 1577, 4°, BO, sygn. XVI.Qu.1773; zob. też R. Pietkiewicz, op. cit., s. 258–259.

¹⁶ R. Pietkiewicz, op. cit., s. 273.

¹⁷ Tekst zapisany w transliteracji typu B. Noty marginalne zostały również uwzględnione, jednak nie będą tutaj omawiane, ponieważ temu zagadnieniu poświęciłam wcześniejszy artykuł. Szerzej o marginaliach por. D. Frick, *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation (Chapters in the History of the Controversies 1551–1632)*, Berkeley–Los Angeles–London 1989, s. 155–159.

¹⁸ Artykuł jest tylko wstępną próbą opracowania zagadnienia. Szersze badania nad źródłami dla NTW 1593 zaprezentuję w pracy doktorskiej pt. *Nowy Testament w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka z 1593 roku. Studium wykorzystania źródeł na przykładzie tekstów Piotrowych*, która powstaje na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Rajmunda Pietkiewicza.

Pierwsza zawiera cały komentarz jezuita dotyczący Dz 2, 14–36 wraz z fragmentami z NTR 1582, RB i innymi źródłami, druga natomiast – szczegółową metodologię Wujkowej pracy ze źródłami¹⁹. Z całości komentarza Wujkowego wyodrębniono bowiem następujące kategorie tekstów: 1) dosłownie przetłumaczone z angielskiego lub łaciny, 2) stanowiące parafrazę NTR 1582 albo RB, 3) własne odnośniki tłumacza do paralelnych miejsc biblijnych, 4) fragmenty zaczerpnięte z polskich innowierczych przekładów biblijnych, 5) odnośniki do terminów greckich i łacińskich, 6) passusy nie pochodzące ani z NTR 1582, ani z RB, być może zaczerpnięte z jakiegoś innego, jeszcze niezidentyfikowanego źródła. Każdemu dopasowanemu do danej kategorii tekstowi ściśle odpowiada fragment z NTR 1592, RB albo inny. Fragmenty komentarza Wujka ujęte w pierwszej tabeli, a nieujęte w drugiej, to jego własne dodatki.

Tekst Dz 2, 14–36 z NTW 1593²⁰

14. A stanąwszy Piotr z jedenaściami, podniósł głos swój i odpowiedział im: Mężowie Żydowscy i wszyscy, którzy mieszkacie w Jeruzalem, niech to wam jawno będzie, a przyjmicie do uszu słowa moje.
15. Abowiem nie sąć pijani ci, jako wy mniemacie, gdyż jest trzecia godzina na dziei,
16. aleć to jest co powiedziano przez Proroka Joela:
17. ^d I będzie, w ostateczne dni (mówi Pan) wyleję z Ducha mego na wszelkie ciało, a prorokować będą synowie waszy i córki wasze, a młodzieńcy waszy widzenia będą miewać, a starcom waszym sny się śnić będą.
18. A k temu w oneż dni, na sługi me, i na służebnice moje wyleję z Ducha mego, i będą prorokować,

¹⁹ W pracy doktorskiej stosuję oznaczenia kolorami, dla przejrzystego ukazania różnic i podobieństw między tekstem komentarza Wujka a innymi źródłami. Tutaj jednak, ze względu na brak możliwości ukazania szczegółów w kolorze, w dodatkowej tabeli zestawiam poszczególne fragmenty komentarza Wujka z dokładnie dopasowanymi do nich innymi tekstami źródłowymi tak, aby ułatwić czytelnikowi lekturę.

²⁰ Objasnienia symboli graficznych stosowanych przez Wujka są następujące: * oznacza, że w oryginale znajdowało się jakieś słowo, które Wujek pominął, np. * i 5 L. G. S. oznacza, że 5 ksiąg łacińskich, greckich i syryjskich wymienia „i”, a Wujek je pomija. W tekście NTR 1582 * oznacza odnośnik do innego dzieła. Litera w indeksie górnym (np. ^d) wraz z przypisanymi do niej sigłami biblijnymi oznacza paralelne miejsce w tekście biblijnym. Symbole „oraz” oznaczają wykład miejsc trudniejszych lub różnice w poszczególnych księgach, np. „śmierci G. oznacza, że księgi greckie mają w tym miejscu wyraz „śmierci”, natomiast Wujek zamiast niego podaje „piekła”. Słowo zapisane w indeksie górnym oznacza własny dodatek Wujka.

19. i dam cuda na niebie wzgórze i znamiona na ziemi nisko, krew, i ogień, i kurzawę dymu.
20. Słońce się obróci w ciemność, a księżyc w krew, przedtym niż przyjdzie ^{on} dzień Pański wielki i znaczny.
21. I stanie się, ^e iż wszelki którykolwiek wzywał imienia Pańskiego, zbawion będzie.
22. Mężowie Izraelscy, słuchajcie słów tych. Jezusa Nazareńskiego, męża od Boga pochwalonego u was mocami i cudami i znamiony, które czynił Bóg przezeń między wami, jako * sami wiecie,
23. tego naznaczoną radą i przejrzaniem Bożym wydanego, * przez ręce niebożników przybiwszy do krzyża zatraciliście.
24. Którego Bóg wzbudził rozwiązawszy boleści ⁿ piekła, jakoż była rzecz niepodobna, aby od niego miał być on zatrzyman.
25. Abowiem Dawid o nim mówi: ^f Upatrowałem zawsze Pana przed sobą, bo mi jest po prawicy, abych nie był wzruszon.
26. Dla tegoż się rozweseliło serce moje, a rozdarował się język mój, nad to i ciało moje odpocznie w nadziei.
27. Abowiem nie zostawisz dusze mojej w piekle, ani dasz świętemu twemu oglądać ⁿ skażenia ^l .
28. "Oznajmiłeś drogi żywota ^l , napelnisz mię radością ⁿ z obliczem twoim.
29. Mężowie bracia, niech mogą bezpiecznie mówić ku wam o Patriarsze Dawidzie, ^g że * umarł i pogrzebion jest, i grób jego jest u nas, aż do dnia dzisiejszego.
30. Będąc tedy Prorokiem, i wiedząc że ^h mu Bóg obiecał pod przysięgą, iż z owocu biodr jego * miał posadzić na stolicy jego,
31. przeglądając powiedział o zmartwychwstaniu Chrystusowym, iż ⁱ ani zostawion jest w piekle ^l , ani ^k ciało jego ujrzano zepsowania ^l .
32. Tegoż Jezusa wzbudził Bóg, ^l czego my wszyscy jesteśmy świadkowie.
33. Prawicą tedy Bożą ^{bedac} podwyższony, a obietnicę Ducha Świętego wzięwszy od Ojca, wylał ⁿ tego, którego ^l wy * widzicie i słyszycie.
34. Abowiem Dawid nie wstąpił do nieba, lecz sam powie: ^m Rzekł Pan Panu memu: siądz na prawicy mojej,
35. aż położę nieprzyjacioły twe podnóżkiem nóg twoich.
36. Niechajżeć tedy wie za pewne wszystko dom Izraelski, iż go i Panem, i ⁿ Chrystusem ^l uczynił Bóg, tego to Jezusa, któregoście wy ukrzyżowali.

Komentarz marginalny

14. Piotr jako głowa wszystkich Apostołów, po zesłaniu Ducha Ś. pierwsze czyni kazanie.
17. "Bóg. G. "To jest przez sny pokaże im wolą moją.
20. G.
22. * i. 5 L. G. S.
23. * poimawszy. G.
24. "śmierci. G.

27. "skazić się. Hebr.
28. "przywróciłeś mi żywot. Hebr. "z obliczności twojej. Hebr.
29. * i. 4 L. G. S.
30. * ile wedle ciała Chrystusa miał wzbudzić. G.
31. "nie miała zostać dusza jego. G. "nie skaziło się. Hebr.
33. "ten dar który. NL. S. to co. G. * teraz G.
36. "królem. Hebr.

Odsyłacze do miejsc paralelnych

17. ^d Jl 2, 28 Iz 44, 3
21. ^c Jl 2, 32 Rz 10, 13
25. ^f Ps 15, 8
29. ^e 2 Krl 2, 10
30. ^b Ps 131, 11
31. ⁱ Ps 15, 10 ^k Dz 13, 35
32. ^l Dz 1, 8
34. ^m Ps 109, 1

Tabela 1. Komentarz tekstowy

Wujkowy komentarz <i>Nauki i przestrogi</i>	Angielski komentarz z Rheims i łaciński komentarz Roberta Bellarmina
<p data-bbox="349 287 719 312">[zewn.: PIOTR WSZĘDY PRZODKUJE]</p> <p data-bbox="190 367 874 468"><i>Stanąwszy Piotr.</i>) Oto i po zesłaniu Ducha Ś. Piotr napierwszy z wszytkich Ewangelię opowiada, i kościoł samą rzeczą zaczyna, i pierwszym swym kazaniem nawraca ludzi trzy tysiące. Jako prawy fundament kościoła Pana Chrystusowego. <i>Ambros. i Euthym. in Matth.; Chrysost. in Acta Apost. homil: 4.</i></p> <p data-bbox="190 498 829 524">[zewn.: BÓG NIE BYŁ PRZYCZYNĄ WYDANIA JUDASZOWEGO]</p> <p data-bbox="190 554 874 897"><i>Naznaczona rada.</i>) Bój Ojciec wydał Chrystusa, a Chrystus sam siebie, z miłości ku światu i dla zbawienia jego. I przetoż to wydanie było święte, i własną sprawą Bożą [zewn.: Rz 8, 32; Ef 5, 2]. Ale Judasz i Żydzi wydali go i ukrzyżowali ze złości a z nienawiści, a nie z rady ani z zrządzenia Bożego. I przetoż ich sprawa była złośliwa i potępienia godna. A przecie Pan cierpliwie ich złość i nieprawość znosił, przetoż i mógł i chciał ich zły uczynek odmienić w dobre, na zbawienie nasze. A tak niech się każdy brzydzi nowemi Manicheuszami czasów naszych, Lutrami i Kalwinistami, którzy Boga czynią sprawcą i przyczyną wydania Judaszowego, nie mniej jako i nawrócenia Pawła świętego [zewn.: <i>Melan. in epist. ad Rom.</i>]. Strzeż się i przekładu Beżinego, Brzeskiego i Czechowicowego, którzy miasto przejrzania Bożego położyli, Opatrznością Bożą, gdyż w greckim προγνώσις, co znaczy przejrzanie, a nie πρόνοια, co opatrzność znaczy [zewn.: Dz 24, 2].</p> <p data-bbox="444 927 624 952">[zewn.: CZYŚCIEC]</p> <p data-bbox="190 982 874 1053"><i>Rozwiązawszy boleści piekielne.</i>) To miejsce tak rozumie Augustyn święty, że Chrystus zstąpiwszy do piekła wybawił mnogich od boleści piekielnych [zewn.: <i>epist. 99; 10 lib. 12; Jene. 33; Heres. Tatiani</i>]. Co iż się o potępionych</p>	<p data-bbox="924 287 1541 337">[zewn.: GOS DETERMINATION THAT CHRIST SHOULD DIE, EXCUSETH NOT THE IEWES]</p> <p data-bbox="896 367 1580 657"><i>By the determinate council of God delivered.</i>) God delivered him, and he delivered him self, for love and intention of our salvation, and so the acte was holy and Gods owne detemination. But the lewes and others which betraied and crucified him, did it of malice and wicked purpose, and their facte was damnable, and not of Gods council or causing: though he tolerated it, for that he could and did turne their abominable facte to the good of our salvation. Therefore abhorre those new Manichees of our time, both Lutherans and Calvinists, that make God the author and cause of Judas betraying of Christ, no lesse then of Paules conversion beside the false translation of Beza [zewn.: BEZA], saying for Gods preseience or foreknowledge (in the Greeke, προγνωσις) <i>Gods providence.</i></p> <p data-bbox="896 687 1580 763"><i>Loosing the forovves.</i>) Christ was not in paines him self, but loosed other men of those dolours of Hel, where with it was impossible him self should be touched. See * S. Augustine [zewn.: * Li. 12 c 13 de Gen ad lit.]</p>

rozumieć nie może, musi się rozumieć o tych którzy byli w czyścću. Bo i Epiphanius pisze, iż Pan Chrystus gdy zstąpił do piekła, wybawił te którzy acz z niewiadomości grzeszyli, wszakże od wiary Bożej nie odstąpili. Ale mimo te świadectwa, dowieść tego możemy i z samego tekstu. Abowiem te słowa, rozwiązawszy boleści piekielne, nie mogą się rozumieć o boleściach samego Chrystusa, bo jego boleści na krzyżu koniec wzięły. Co się i z onych słów okazuje: dzisiaj będziesz ze mną w raju [wewn.: Łk 23, 43]. Ani się mogą rozumieć o boleściach ludzi potępionych, bo te boleści w ogniu onym wiecznym nigdy się nie skończą. Ani o boleściach ojców świętych, bo ci żadnych boleści nie cierpieli, jako Augustyn Ś. uczy na miejscach naznaczonych, i Grzegorz święty [wewn.: Greg. hom: 22]. A tak koniecznie rozumieć się muszą o boleściach onych którzy byli w czyścću. A choć w niektórych greckich księgach stoi, Boleści śmierci, a nie Boleści piekła, wszakże Łacińskie stare, i Greckie niektóre, i Syryjskie zgodnie mają piekła; i najstarsi ojcowie Grecy i Łacińscy tak czytali. Święty Polikarpus, Ś. Cyprian, Ś. Epiphanius i Augustyn święty. Co się z słów poślednich Piotra świętego dosyć okazuje, kędy tego co rzekł, dowodzi temi słowy z Psalmu: Nie zostawisz dusze mojej w piekle [wewn.: Ps 15, 10].

[zewn.: HERETYCY FAŁSZUJĄ TEKST PISMA Ś.]

Dusze mojej w piekle.) To miejsce heretykowie szkaradzie sfalszowali. Beza tak pierwiej przełożył: Nie zostawisz trupa mego w grobie. Potym tak poprawił: Nie zostawisz ciała mego w grobie, jako i Brześcy tłumacze z niego przełożyli. Acz trochę niżej tego trupa przecie nie zaniechali, tak przekładając: Iż nie został w grobie trup jego [zewn.: *Ewangelikowie duszę w trupa, a piekło w grób przemieniają.*]. Wstydlwszy trochę byli Nowokrzceńcy Budny i Czechowic, którzy duszę w trupa abo w ciało przemienić, nie śmiejąc, przełożyli: Nie zostawisz duszę mojej w grobie. Bo ψύχη, Greckie słowo, jako i Łacińskie *Anima* i Polskie *Dusza*, nigdy nie znaczy trupa ani ciała, ale właśnie duszę. A przetoż faleszna jest ta Budnego gloza: Dusze, to jest ciała. A tak Kalwinistowie duszę w trupa abo w ciało przemienili, a Nowokrzceńcy z nimi piekło w grób przetworzyli, i duszę Pańską w grobie zagrzebli, chociaż po Grecku nie jest

[zewn.: CORRUPT TRANSLATION AGAINST THE ARTICLE OF CHRIST DESCENDING INTO HEL]

My soul in Hel.) Where al the Faithful, according to the Creede, ever have beleued, that Christ according to his soule, went downe to Hel, to deliver the Patriarches and al iust men there holden in bondage til his death, and the Apostle here citing the Prophets Wordes, most evidently expreseth the same, distinguishing his soule in Hel, his [...] the grave: Yet the Calvinists to defend against Gods expresse wordes, the blaspemie of their Maister, that Christ suffered th paines of Hel, and that no where but upon the Crosse, and that otherwise he descended not info Hel, most falsely and flatly here corrupt the texts, by turning and wresting both the Hebrew and Greeke wordes [zewn.: *שׁוּלַת הַיָּמִינִים / ψύχη / חַיָּוִת הַיָּמִינִים* / חַיָּוִת הַיָּמִינִים] from their most proper and usual significations of, *Soule*, and *Hel* into *Body*, and *grave*: saying for, *my soule in Hel*, thus *my body*, * *life, person*, yea [wewn.: * *Eng. Bible 1579*] (as Beza in his New Testament

Wujkowy komentarz <i>Nauki i przestrogi</i>	Angielski komentarz z Rheims i łaciński komentarz Roberta Bellarmina
<p>τάφος, co grób znaczy, ale ὄδης, które słowo jako Łacińskie <i>Infernus</i>, nigdy nie znaczy grobu, ale zawsze piekło. Przetoż i Kastalion, choć też nie katolik, przełożył <i>in orco</i>, to jest w piekle. A to jawne fałszowanie pisma nie prze co innego uczynili Ewangelikowie (jako Beza sam na się wyznawa), jeno aby nie musieli przyznać miejsca trzeciego oprócz nieba a piekła potępionych [<i>wewn.: Beza in annot. Novi Testa.</i>]. Dla czego też ani Doktorom wszystkim, ani Składowi Apostolskiemu, ani pismu jasnemu nie wierzą, żeby Chrystus z strony dusze prawdziwie sstał do piekła, aby wybawić Ojców świętych dusze, ale bluźnią żeby Chrystus na krzyżu miał cierpieć męki piekielne [<i>zewn.: Ewangelikowie skaziciele Ewangeliej</i>]. Lecz chwala Bogu, iż i sami odszczepieńcy wyznawają, że ani Limbusa, ani czyśca zaprzec i zgładzić nie mogli, aż wymazawszy i odmieniwszy tekst pisma ś. i własne słowa Ewangelisty świętego, i zaprzawszy się artykułu wiary, że Pan Chrystus sstał do piekła [<i>zewn.: I bluźnierze jaśni.</i>]. Bo dla tego te dwie słowie Łukaszowe z tekstu wymazują: φυχῶ μου, duszę moją, i ἐν ᾧδου, w piekle; a na ich miejsce trupa albo ciało za duszę, a grób za piekło podrzucają. A jesczesz będzie kto śmiał mówić, żeby heretykowie żadnego miejsca w piśmie świętym chęć i wiedząc nie zafalszowali.</p>	<p>an. 1556) <i>my carcas</i> in the <i>grave</i>, and this later they corrupt almost through out the Bible for that purpose. But for refelling of both corruptions, it shal be sufficient in this place: first, that al Hebrues & Greekes, and al that understand these tonges, know that the foresaid Hebrue & Greeke Wordes are as proper, peculiar, and usual to signifie, <i>soule</i> and <i>Hel</i>, as <i>anima</i> and <i>infernus</i> in Latin, yea as <i>soul</i> and <i>Hel</i> in English do properly signifie the soule of man, and Hel that is opposite to heaven: and that they are as unproperly used to signifie body and grave, as to say in English, <i>soul</i> for body, or <i>Hel</i> for grave. Secondly, it doth so mislike the Heretikes them selves, that Castaleo one of their fine Translatours refelleth it, and to make it the more sure, he for, <i>in inferno</i>, translateth, <i>in Orco</i>, that is <i>in Hel</i>. Thirdly, Beza him self partly recanteth in later edition, and confesseth that, <i>Carcas</i>, was to fit word for the body of Christ, and therefore, <i>I have</i> (faith he) <i>changed it, but I reteine and keepe the same sense stil</i>, meaning that he hath now translated it, <i>soule</i>, but that he meaneth thereby as before, Christs dead body. Fourthly, * [<i>wewn.: * No. Test. an. 1556 annot. in 2 Act. ? 27 & 24 & in 1 Pet. 3, 19</i>] he faith plainely, that translating thus <i>Tho shalt lot leave my carcas in the grave.</i>, he did it of purpose against <i>Limbus Patrum</i>, Purgatorie, and Christs descending into Hel. Which he calleth soul errors, and marveleth <i>that most of the ancient fathers vvere in that error</i>: namely of Christs descending into Hel, and delivering the old fathers. Vvhat neede we more? He opposeth him self both against plaine scriptures and and ancient fathers, perverting the one, and contemning the other, to overthrow th truth which is an Article of our <i>Crede</i>. Whereby in is evidently false which some of them say for their defense, that none of them did ever of purpose translate falsely. See the Annotation upon <i>1 Pet. 3. ? 19</i>.</p> <p>BB: Dz 2, 27: Abowiem nie zostawisz ciała mego w grobie, a nie dopuścisz świętemu twemu poczuć nakażenia.</p> <p>BB: Dz 2, 31: Tedy przepatrując powiedział o zmartwychwstaniu Krystusowym, iż nie został w grobie trup jego, ani ciało jego poczuło zepsowania.</p>

<p>[<i>zewn.</i>: BÓSTWO CHRYSZTUSOWE]</p> <p><i>Ile wedle ciała.</i>) Tak w Greckim czytają. Stąd się okazuje, iż w Chrystusie było coś zaciejszego niżli samo ciało, to jest bóstwo jego.</p> <p>[<i>zewn.</i>: CHRYSZTUS JAKO PANEM JEST UCZYNIONY]</p> <p><i>Panem i Chrystusem uczynił Bóg.</i>) Chrystus uczynion jest Panem od Ojca (jako Cyrillus dobrze wyklada) [<i>wewn.</i>: <i>Lib. 9. Thesau.</i>] z strony człowieczeństwa, którym sposobem możemy rzec, że jest uczynion i Bogiem. Abowiem się to przez wcielenie stało, że on człowiek Jezus jest Bogiem i Panem, nie przez uczestnictwo i łaskę, ale przez unię Słowa z ciałem. Acz się i tak rozumieć może (jako tenże Cyrillus przypomina) uczynił go Panem i Bogiem, to jest oznajmił go i pokazał być Panem i Bogiem. Jako Paweł mówi: Dał mu imię które jest nad wszelkie imię [<i>wewn.</i>: <i>Fil 2, 9</i>].</p>	<p>NTSzB: Dz 2, 31: Przepatrując powiedział o wstaniu Krystusowym, iż nie została w piekle dusza jego, ani ciało jego widziało zepsowania.</p> <p>NTMCz: Dz 2, 27: Abowiem nie zostawisz dusze mojej w grobie, ani dasz świętemu twemu oglądać skażenia.</p> <p>Hu caccedit consensus fere omnium illorum, qui de hac re iudicare poterant. Nam LXXII. Seniores ἡλικῶν, ἄδης, nusquam τάφος. [– –]</p> <p>Quartus locus est Actor. 2. <i>Non relinques animam meam in inferno.</i> Beza verit, Non cadaver meum in sepulcro. Et in defensione huius versionis contra Sebastianum Castalionem, <i>Hic</i>, inquit, <i>agi de corpore & sepulcro nemo dubitare potest, nisi quis velit meridie caecuire.</i></p> <p>Decimatertiaest Actor. 3 ubi post acceptum Spiritum sanctum Petrus omnium primus promulgat Evangelium, & prima illa concione tria milia hominum convertit.</p> <p>236 C: <i>Deus Pater, Deus Filius, Deus Spiritus Sanctus, & tamen non tresDij, sed unus est Deus.</i> Ciril. lib. 9.</p> <p>254 E: Cyrillus lib. 9. c. 37. in Ioannem, convincit ex hoc loco, Christum esse unum Deum cum Patre.</p> <p>306 A: Ad locum Act. 2. Respondeo cum Cyrillo lib. 9 Thesauri., c. 3. Christum factum dominum a Patre ratione humanitatis, quomodo etiam posset dicifactus Deus, id enim factum est per incarnationem, ut ille homo Iesus sit Deus, & dominus, non per participationem, & gratiam, sed per unionem Verbi& carnis.</p>
--	---

Tabela 2. Wujkowa metodologia pracy ze źródłami – zestawienie fragmentów

Wujkowy komentarz <i>Nauki i przestrogi</i>	Angielski komentarz z Rheims, łaciński komentarz Roberta Bellarmina i inne źródła
<p style="text-align: center;">Dosłowne tłumaczenia</p> <p>Oto i po zesłaniu Ducha Ś. Piotr napierwszy z wszytkich Ewangelię opowiada, i kościół samą rzeczą zaczyna, i pierwszym swym kazaniem nawraca ludzi trzy tysiące.</p> <p><i>Dusze mojej w piekle.)</i></p> <p>Przezoł i Kastalion, choć też nie katolik, przezoł <i>in orco</i>, to jest w piekle.</p> <p>Abowiem się to przez wcielenie stało, że on człowiek Jezus jest Bogiem i Panem, nie przez uczestnictwo i łaskę, ale przez unię Słowa z ciałem.</p>	<p>Post acceptum Spiritum sanctum Petrus omnium primus promulgat Evangelium, & prima illa concione tria milia hominum convertit.</p> <p><i>My soul in Hel.)</i></p> <p>[– –] that Castaleo one of their fine Translatours refelleth it, and to make it the more sure, he for, <i>in inferno</i>, translateth, <i>in Orco</i>, that is <i>in Hel</i>.</p> <p>Quomodo etiam posset dici factus Deus, id enim factum est per incarnationem, ut ille homo Iesus sit Deus, & dominus, non per participationem, & gratiam, sed per unionem Verbi & carnis.</p>
<p style="text-align: center;">Teksty zaczerpnięte z innego, jeszcze niezidentyfikowanego źródła</p> <p>Jako prawy fundament kościoła Pana Chrystusowego. <i>Ambros.</i> i <i>Euthym.</i> in <i>Matth.</i>; <i>Chrysost.</i> in <i>Acta Apost. homil.</i> 4.</p> <p>A tak niech się każdy brzydzy nowemi Manicheuszami czasów naszych, Lutrami i Kalwinistami, którzy Boga czynią sprawcą i przyczyną wydania Judaszowego, nie mniej jako i nawrócenia Pawła świętego [<i>wewn.: Melan. in epist. ad Rom.</i>].</p> <p>To miejsce tak rozumie Augustyn święty, że Chrystus zstąpiwszy do piekła wybaWił mnogich od boleści piekielnych [<i>wewn.: epist. 99; 10 lib. 12; Jene. 33; Heres. Tatiani</i>]. Co iż się o potępionych rozumieć nie może, musi się rozumieć o tych którzy byli w czyśćcu. Bo i Epiphanius pisze, iż Pan Chrystus gdy</p>	<p>brak</p> <p>brak</p> <p>brak</p>

<p>zstał do piekła, wybawił te którzy acz z niewiadomości grzeszyli, wszakże od wiary Bożej nie odstąpili.</p> <p>Ani się mogą rozumieć o boleściach ludzi potępionych, bo te boleści w ogniu onym wiecznym nigdy się nie skończą. Ani o boleściach ojców świętych, bo ci żadnych boleści nie cierpieli, jako Augustyn Ś. uczy na miejscach naznaczonych, i Grzegorz święty [<i>wewn.: Greg. hom: 22</i>]. A tak koniecznie rozumieć się muszą o boleściach onych którzy byli w czyścucu.</p> <p>I najstarsi ojcowie Grecy i Łacińscy tak czytali. Święty Polikarpus, Ś. Cyprian, Ś. Epiphanius i Augustyn święty.</p>	
<p style="text-align: center;">Odnośniki tłumacza do paralelnych fragmentów biblijnych</p> <p>Bój Ojciec wydał Chrystusa, a Chrystus sam siebie, z miłości ku światu i dla zbawienia jego. I przetoż to wydanie było święte, i własną sprawą Bożą [<i>wewn.: Rz 8, 32; Ef 5, 2</i>].</p> <p>[– –] gdyż w greckim προγνώσει, co znaczy przejrzanie, a nie πρόνοια, co opatrność znaczy [<i>wewn.: Dz 24, 2</i>].</p> <p>Co się i z onych słów okazuje: dzisiaj będziesz ze mną w raju [<i>wewn.: Łk 23, 43</i>].</p> <p>Nie zostawisz dusze mojej w piekle [<i>wewn.: Ps 15, 10</i>].</p> <p>Jako Paweł mówi: Dał mu imię które jest nad wszelkie imię [<i>wewn.: Fil 2, 9</i>].</p>	
<p style="text-align: center;">Parafrazy</p> <p>To miejsce heretykowie szkaradzie sfalszowali. Beza tak pierwiej przełożył: Nie zostawisz trupa mego w grobie. Potym tak poprawił: Nie zostawisz ciała mego w grobie.</p>	<p>Where al the Faithful, according to the Creede, ever have belecued, that Christ according to his soul, went downe to Hel, to deliver the Patriarches and al iust men there holden in bondage til his death, and the Apostle here</p>

Wujkowsky komentarz <i>Nauki i przestrogi</i>	Angielski komentarz z Rheims, łaciński komentarz Roberta Bellarmina i inne źródła
<p>Bo ψύχη, Greckie słowo, jako i Łacińskie <i>Anima</i> i Polskie Dusza, nigdy nie znaczy trupa ani ciała, ale właśnie duszę.</p> <p>[– –] chociaż po Grecku nie jest τάφος, co grób znaczy, ale ἄδης, które słowo jako Łacińskie <i>Infernus</i>, nigdy nie znaczy grobu, ale zawsze piekła.</p> <p>A to jawne fałszowanie pisma nie prze co inszego uczynili Ewangelikowie (jako Beza sam na się wyznawa) jeno aby nie musieli przyznać miejsca trzeciego oprócz nieba a piekła potępionych [wewn.: <i>Beza in annot: Novi Testa.</i>]. Dla czego też ani Doktorom wszystkim, ani Składowi Apostolskiemu, ani pismu jasnemu nie wierzą, żeby Chrystus z strony dusze prawdziwie sstał do piekła, aby wybawić Ojców świętych dusze, ale bluźnią żeby Chrystus na krzyżu miał cierpieć męki piekielne.</p>	<p>citing the Prophets Wordes, most evidently expressest the same, distinguishing his soule in Hel, his [...] the grave: Yet the Calvinists to defend against Gods expresse wordes, the blaspemie of their Maister, that Christ suffered th paines of Hel, and that no where but upon the Crosse, and that otherwise he descended not into Hel, most falsely and flatly here corrupt the texts, by turning and wresting both the Hebrew and Greeke wordes [zewn.: פְּנֵי, ψύχη. / פְּנֵי אֲדָם from their most proper and usual significations of, <i>Soule</i>, and <i>Hel</i> into <i>Body</i>, and <i>grave</i>: saying for, <i>my soule in Hel</i>, thus <i>my body</i>, * <i>life</i>, <i>person</i>, yea [wewn.: * <i>Eng. Bible 1579</i>] (as Beza in his New Testament an. 1556) <i>my carcas</i> in the <i>grave</i> [– –]</p> <p>Hebrue & Greeke Wordes are as proper, peculiar, and usual to signifie, <i>soul</i> and <i>Hel</i>, as <i>anima</i> and <i>infernus</i> in Latin, yea as <i>soul</i> and <i>Hel</i> in English do properly signifie the soule of man and Hel that is opposite to heaven: and that they are as improperly used to signifie body and grave, as to say in English, soul for body, or Hel for grave.</p> <p>Thirdly, Beza him self partly recanteth in later edition, and confesseth that, <i>Carcas</i>, was to fit word for the body of Christ, and therefore, <i>I have</i> (faith he) <i>changed it, but I reitene and keepe the same sense stil</i>, meaning that he hath now translated it, <i>soule</i>, but that he meaneth thereby as before, Christs dead body. Fourthly, * [wewn.: * <i>No. Test. an. 1556 annot. in 2 Act. ? 27 & 24 & in 1 Pet. 3, 19</i>] he faith plainly, that translating thus <i>Tho shalt not leave my carcas in the grave.</i>, he did it of purpose against <i>Limbus Patrum</i>, Purgatorie, and Christs descending into Hel. Which he calleth soul errours, and marveleth <i>that most of the ancient fathers vvere in that errour</i>: namely of Christs descending into Hel, and delivering the old fathers. Vvhat neede we more? He opposeth him self both against plaine scriptures and and ancient fathers, perverting the one, and contemning the other, to overthrow tht truth which is an Article of our <i>Crede</i>.</p>

<p>Lecz chwala Bogu, iż i sami odszczepieńcy wyznawają, że ani Limbusa, ani czyśca zaprzec i zgładzić nie mogli, aż wymazawszy i odmieniwszy tekst pisma ś. i własne słowa Ewangelisy świętego, i zaprzawszy się artykułu wiary, że Pan Chrystus sstał do piekła.</p> <p>Chrystus uczynion jest Panem od Ojca (jako Cyrillus dobrze wyklada) [<i>wewn.: Lib. 9. Thesau.</i>] z strony człowieczeństwa, którym sposobem możemy rzecz, że jest uczynion i Bogiem.</p> <p>Acz się i tak rozumieć może (jako tenże Cyrillus przypomina) uczynił go Panem i Bogiem, to jest oznajmił go i pokazał być Panem i Bogiem.</p>	<p>Huc accedit consensus fere omnium illorum, qui de hac re iudicare poterant. Nam LXXII. seniores ἡνωθη, ἄδης, nusquam τάφος. [– –]</p> <p>Quartus locus est Actor. 2. <i>Non relinques animam meam in inferno.</i> Beza vertit, Non cadaver meum in sepulcro. Et in defensione huius versionis contra Sebastianum Castalionem, <i>Hic</i>, inquit, <i>agi de corpore & sepulcro nemo dubitare potest, nisi quis velit meridie caecuire.</i></p> <p><i>Deus Pater, Deus Filius, Deus Spiritus Sanctus, & tamen non tres Dij, sed unus est Deus.</i> Ciril. lib. 9.</p> <p>Cyrillus lib. 9. c. 37. in Ioannem, convincit ex hoc loco, Christum esse unum Deum cum Patre.</p> <p>Ad locum Act. 2. Respondeo cum Cyrillo lib. 9 Thesauri., c. 3. Christum factum dominum a Patre ratione humanitatis,</p>
<p>Odnosniki do polskich innowierczych przekładów biblijnych</p> <p>Strzeż się i przekładu Beziniego, Brzeskiego i Czechowicowego, którzy miasto przejrzienia Bożego położyli, Opatrznością Bożą [– –]</p> <p>Nie zostawisz ciała mego w grobie, jako i Brześci tłumacze z niego przełożyli. Acz trochę niżej tego trupa przecie nie zaniechali, tak przekładając: Iż nie został w grobie trup jego.</p>	<p>BB: Dz 2, 27: Abowiem nie zostawisz ciała mego w grobie, a nie dopuścisz świętemu twemu poczuć nakażenia.</p> <p>BB: Dz 2, 31: Tedy przepatrując powiedział o zmartwychwstaniu Krystusowym, iż nie został w grobie trup jego, ani ciało jego poczuło zepsowania.</p>

Wujkowy komentarz <i>Nauki i przestrogi</i>	Angielski komentarz z Rheims, łaciński komentarz Roberta Bellarmina i inne źródła
<p>Wstydlivszy trochę byli Nowokrzeczeńcy Budny i Czechowic, którzy duszę w trupa abo w ciało przemienić, nie śmiejąc, przelożyli; Nie zostawisz duszę mojej w grobie.</p> <p>A przetoż faleszna jest ta Budnego gloza: Dusze, to jest ciała. A tak Kalwinistowie duszę w trupa abo w ciało przemienili, a Nowokrzeczeńcy z nimi piekło w grób przetworzyli, i duszę Pańską w grobie zagrzebli [– –]</p> <p>Bo dla tego te dwie słowie Łukaszowe z tekstu wymazują: ψυχῶ μου, duszę moję, i ἐῖς ᾗδου, w piekle; a na ich miejsce trupa abo ciała za duszę, a grób za piekło podzrucają.</p>	<p>NTSzB: Dz 2, 31: Przepatrując powiedział o wstaniu Krystusowym, iż nie została w piekle dusza jego, ani ciało jego widziało zepsowania.</p> <p>NTMCz: Dz 2, 27: Abowiem nie zostawisz dusze mojej w grobie, ani dasz świętemu twemu oglądać skażenia.</p>
<p>Uwagi językowe do greckich i łacińskich terminów</p> <p>Bo ψύχη, Greckie słowo, jako i Łacińskie <i>Anima</i> i Polskie Dusza, nigdy nie znaczy trupa ani ciała, ale właśnie duszę.</p> <p>[– –] chociaż po Grecku nie jest τάφος, co grób znaczy, ale ᾗδης, które słowo jako Łacińskie <i>Infernus</i>, nigdy nie znaczy grobu, ale zawsze piekło.</p> <p>[– –] gdyż w greckim προγνώσις, co znaczy przejrzanie, a nie πρόνοια, co opatrność znaczy [wewn.: Dz 24, 2].</p> <p>A choć w niektórych greckich księgach stoi, Boleści śmierci, a nie Boleści piekła, wszakże Łacińskie stare, i Greckie niektóre, i Syryjskie zgodnie mają piekła [– –]</p> <p><i>Ille wedle ciała.</i>) Tak w Greckim czytają.</p>	

W tym obszernym fragmencie uwidacznia się Wujkowa erudycja i niezwykła zdolność dokonywania syntezy. Mniej tekstów jest dosłownie przetłumaczonych, za to sporo sparafrazowanych, kilka zaczerpniętych z innego (jeszcze niezidentyfikowanego) źródła. Pojawiają się także odnośniki do podobnych tekstów biblijnych, ale na szczególną uwagę zasługuje widoczna polemika z innowiercami. Wujek doskonale orientował się w niekatolickich polskich przekładach biblijnych, takich jak *Biblia brzeska*, Nowy Testament w tłumaczeniu Szymona Budnego czy Nowy Testament Marcina Czechowica i umiejętnie wykazał w nich błędy. Nie brakuje również terminologii greckiej czy łacińskiej, co także świadczy o ogromnym obeznaniu Wujka z różnymi tłumaczeniami biblijnymi.

Studium Dz 2, 14–36 pokazuje, że Wujek jako komentator nie był samodzielny w pisaniu komentarza tekstowego. Podobnie jak w przypadku not marginalnych, również i tutaj posiłkował się źródłami. Jego komentarz tekstowy, polemicznie ustosunkowujący się do poglądów innowierców i ich translacji, stanowił apologię wiary katolickiej i kompilację tekstów kilku komentarzy. To oznacza, że Wujek nie korzystał ze wszystkich dzieł Ojców Kościoła i nie cytował ich, ale opierał się na innych książkach, które stanowiły kompendium potrzebnych tekstów patrystycznych. Można jednak to zrozumieć, zwłaszcza że w XVI w. nie istniało pojęcie prawa autorskiego ani plagiatu. Wujek nieustannie podróżował, nie mógł zatem przewozić na wozie zaprzęgniętym w konie całej biblioteki! Wydaje się logiczne i uzasadnione, iż musiał mieć podręczny, prywatny księgozbiór złożony z kilkunastu książek, których akurat potrzebował i był w stanie zabierać ze sobą w każdą podróż. Historia Akademii Wileńskiej, gdzie Wujek przez krótki czas pełnił funkcję rektora, pokazuje, że komentarz Roberta Bellarmina należał do utworów powszechnie znanych i czytanych w środowisku jezuickim. Jeśli zaś chodzi o znajomość języka angielskiego, to istnieje duże prawdopodobieństwo, że Wujek sam się go nauczył, aby w swojej pracy opierać się na tekstach z NTR 1582. Przebywając w międzynarodowym środowisku jezuickim i posiadając talent do nauki języków obcych, mógł opanować angielski, żeby pracować samodzielnie i nie korzystać z pomocy jakiegoś współbrata Anglika. Wprawdzie u jezuitów nie brakowało wówczas zakonników angielskiego pochodzenia²¹, jednak brak źródeł,

²¹ Dariusz Kuźmina (idem, *Pod sztandarem słowa*, Warszawa 2004, s. 38) wymienia chociażby Wilhelma Lamberta, Ludwik Piechnik (idem, *Początki Akademii*

które jednoznacznie wskazywałyby u Wujka na fakt posługiwania się wsparciem anglojęzycznego tłumacza²². Przeprowadzone studium nieco umniejsza autorytet Jakuba Wujka, jednak nie podważa go całkowicie. Należy pamiętać, że jak na XVI w. biblista z Wągrowca zdobył znakomite wykształcenie. Władał kilkoma językami obcymi i nawet jeśli nie sięgał do dzieł Ojców Kościoła, a korzystał z gotowych opracowań, to i tak włożył mnóstwo pracy w opracowanie komentarza do NTW 1593. Nie przepisywał wszystkiego od początku do końca, ale wykazywał się inwencją twórczą. Niektóre teksty tłumaczył dosłownie i nawet graficznie je odwzorowywał, inne jednak parafrazował (streszczał, skracał, pomijał). Czynił też sporo własnych uwag oraz odwoływał się do paralelnych historii biblijnych. Wreszcie wykonał jedno z najważniejszych i zleconych mu zadań: dostosował swój przekład NTW 1593 wraz z komentarzem do realiów polskich, korzystając z innowierczych polskich przekładów biblijnych i polemizując z nimi.

Wykaz skrótów

- BB – *Biblia brzeska*, zwana też *pińczowską* lub *Radziwiłłowską*
 G. – (teksty) greckie
 Hebr. – hebraizm
 L. G. S. – (teksty) łacińskie, greckie, syryjskie
 NL – niektóre teksty łacińskie
 NT – Nowy Testament
 NTMCz – tłumaczenie Nowego Testamentu Marcina Czechowica, opublikowane w 1577 r. w warsztacie Aleksego Rodeckiego
 NTR 1582 – Nowy Testament z Rheims, opublikowany w 1582 r.
 NTSzB – tłumaczenie Nowego Testamentu Szymona Budnego, opublikowane w 1574 r. w Łosku
 NTW 1593 – Nowy Testament w tłumaczeniu Jakuba Wujka, opublikowany w 1593 r.

Wileńskiej (1570–1599), Rzym 1984, s. 47, 105, 146) natomiast Adama Brocka, Artura Faunta i Jakuba Bosgrave'a.

²² Wujek nie wspomina o tym w ogóle w swojej korespondencji listownej z przełożonymi. Można przypuszczać, że gdyby korzystał z pomocy angielskiego tłumacza, to zawarłby tę informację w swoich sprawozdaniach; zob. J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrowca z lat 1569–1596*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, 44, 1918, s. 297–359; 45, 1918, s. 127–160; 46, 1920, s. 1–110.

RB – Robert Bellarmin, *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos*, Ingolstadt 1581–1593
 wewn. – margines wewnętrzny
 zewn. – margines zewnętrzny

Bibliografia

- Biblia święta / Thoiest / Księgi Starego y Nowego Zakonu / własnie z Zydowskiego / Greckiego / y Łacińskiego / nowo na Polski język z pilnością y wiernie wyłożone*, Brześć Litewski: [S. Murelius lub C. Bazylik?], nakł. M. Radziwiłł, 1563, 2°, BO, sygn. XVI.F.4013
- BIBLIA TO IEST KSIĘGI STAREGO Y NOWEGO TESTAMNETV WEDEŁVG ŁACINSKIEGO* przekładu starego, w kościele powszechnym przyiętego, na Polski język z nowu z pilnością przełożone, Z DOKŁADANIEM TEXTV ZYDOWSKIEGO y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudnieyszych mieysc do obrony Wiary świętey powszechney przeciw kacerztwóm tych czasów należących: PRZEZ D. IAKVBA WVYKA Z WĄGROWCA, THEOLOGA SOCIETATIS IESV. Z DOZWOLENIEM STOLICE APOSTOLSKIEY, a nakładem Iego M. Księdza Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, etc. wydane, Kraków: Druk. Łazarzowa, nakł. S. Karnkowski, 1599, 2°, BUWr, sygn. 437771, BO, sygn. XVI.F.4289
- D. Bieńkowska, *Jak Jakub Wujek Pismo Święte na język polski przekładał (O warsztacie tłumacza i technice przez niego stosowanej)*, „Bobolanum”, 9, 1998
- Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesu, De Controversiis Christianae Fidei, Adversus huius temporis Haereticos: Tribus Tomis comprehensae. Primi Tomi. Tertia Controversia Generalis, De Summo Pontifice*, Ingolstadii: Sartorius, 1587
- D. Frick, *Anglo-Polonica. The Rheims New Testament of 1582 and the Making of the Polish Catholic Bible*, „The Polish Review”, 36, 1991
- D. Frick, *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation (Chapters in the History of the Controversies 1551–1632)*, Berkeley–Los Angeles–London 1989
- J. Gołąb, *O tłumaczeniu Nowego Testamentu przez Jakóba Wujka*, Warszawa 1906
- D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa*, Warszawa 2004
- The NEVV TESTAMENT OF IESVS CHRIST, TRANSLATED FAITHFULLY INTO ENGLISH out of the authentical Latin, according the best corrected copies of the same, diligently conferred vvith the Greeke and other editions in divers languages: Vvith ARGVMENTS of bookes and chapters, ANNOTATIONS, and other necessarie helps, for the better vnderstanding o the text, and specially for the discoverie of the CORRVPCTIONS of divers late translations, and for cleering the CONTROVERSIES in religion, of these*

- daies: IN THE ENGLISH COLLEGE OF RHEMES*, Rhemes: I. Fogny, 1582, Princeton Theological Seminary Library, sygn. 3.25.13.40-2/6
- P. Nicko-Stępień, *Wulgata Lowańska a Nowy Testament w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Mt 16, 13–20*, *OiRwP*, 59, 2015, s. 47–66
- Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTVSA. Z nowu z Laćińskiego y z Gręckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony: y Argumentami abo Summariuszami każdych Książ / y Rozdziałow / y Annotacyami po brzegach objaśniony. Przydane są Nauki y Przestrogi mało nie za każdym Rozdziałem: Porownanie Ewangelistow SS. Dzieie y drogi rozmaite Piotra y Pawła S. y Registr rzeczy głowniejszych na końcu. Przez D. IAKVBA WVYKA, Theologa Societatis IESV. Z dozwoleniem Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego wszystko niech podlęże*, Kraków: A. Piotrkowczyk, 1593, 4°, BO, sygn. XVI.Qu.3065
- Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTUSA. Z nowu z Laćińskiego y z Gręckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony. Przez D. IAKVBA WVYKA Theologa Societatis IESV. Z dozwoleniem Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego wszystko niech podlęże*, Kraków: A. Piotrkowczyk, 1594, 8°, BO, sygn. XVI.O.665
- NOWY TESTAMENT. To iest Wszystkie pisma nowego Przymierza / z Gręckiego ięzyka na rzecz Polską wiernie y szczyrze przełożone. Przydane iest rozne czytanie na brzegach / ktore się w inszych księgach nayduie: y Reiestr na końcu*, [Kraków]: A. Rodecki, 1577, 4°, BO, sygn. XVI.Qu.1773
- Nowy Testament w przekładzie ks. dr Jakuba Wuika T.J. z roku 1593*, red. W. Smereka, Kraków 1966
- Nowy Testament znowu przełożony / a na wielu mieyscach za pewnemi dowodami od przysad przez Simona Budnego oczyszćiony / i krotkimi przypiskami po kraioch objaśniony. Przydane teź są na końcu teož dostateczniejsze przypiski/ ktore kaźdey iak miarz odmiany przyczyny ukazuią*, Łosk: [Daniel z Łęczycy], nakł. J. Kiszka, 1574, 8°, BO, sygn. XVI.O.191
- L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej (1570–1599)*, Rzym 1984
- R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, [rozprawa doktorska], Wrocław 2002
- J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569–1596*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, 44, 1918
- J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569–1596*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, 45, 1918
- J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569–1596*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, 46, 1920

Sources for the Textual Commentary on the New Testament in 1593 Jakub Wujek's Translation. The Study of Acts 2:14–36

The purpose of the study is to indicate the sources for a textual commentary on the New Testament in Jakub Wujek's translation of 1593. The problem is presented on the example of Act of Apostles, chapter 2, verses 14–36 (Acts 2:14–36). In his translation, Wujek used the two main sources: the English version of the Rheims New Testament of 1582, and Robert Bellarmine's *Disputationes Christianae Fidei*.

The question of sources for the New Testament in Jakub Wujek's translation has been almost completely unexplored or explored incorrectly. A comparative analysis of Wujek's commentary with that of Bellarmine's and of the Rheims New Testament has led to surprising conclusions: that Jakub Wujek, one of the most outstanding Bible translators in the sixteenth century, probably knew English, and his textual commentary to the New Testament of 1593 is a compilation of the two abovementioned texts (English and Latin). This means that as a Bible commentator Wujek was imitative and dependent on secondary sources, as he did not use texts by Church Fathers, but relied on quotations from their writings he found in other compendia instead.

Paulina Nicko-Ściepień, doktorantka teologii biblijnej w Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu oraz orientalistyki w Instytucie Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych na Uniwersytecie Wrocławskim. Przygotowuje rozprawy doktorskie na temat źródeł dla komentarza Nowego Testamentu w tłumaczeniu Jakuba Wujka (1593) oraz o eschatologii w starożytnej Mezopotamii.

Paulina Nicko-Ściepień – PhD student of the Biblical theology at the Pontifical Faculty of Theology, and of Oriental studies at the Institute of Classical, Mediterranean and Oriental Studies of the University of Wrocław. She works on her two doctoral dissertations – one devoted to sources for the New Testament in Jakub Wujek's translation (1593), another on eschatology in ancient Mesopotamia.

E-mail: paulina.nicko-stepien@uwr.edu.pl